

УДК 314.1:39(477)''1959/2001''

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗМІЩЕННЯ І ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАЙБІЛЬШИХ ЕТНОСІВ УКРАЇНИ (1959–2001 рр.)

Олег ВОРОНКО

Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка,
кафедра історії Центрально-Східної Європи

Вивчено особливості географії розселення і динаміку чисельності найбільших етносів України в період з 1959 по 2001 рр. Основним історичним джерелом дослідження є статистичні дані загальних переписів населення 1959–2001 рр. Визначено, що етнічні українці протягом всього досліджуваного періоду становили абсолютну більшість в усіх регіонах України, за винятком Криму. Попри ускладнення демографічної ситуації і не завжди сприятливі міграційні процеси, абсолютна і відносна чисельна перевага представників титульного етносу зберігалася.

Ключові слова: етноси, загальні переписи населення, демографічна ситуація, міграційні процеси, динаміка чисельності.

Першочерговими характеристиками етносів є чисельність їх представників та географія розселення на досліджуваній території. Виявлення динамічних зрушень у кількісному співвідношенні представників різних етносів у важливі періоди історії будь-якої країни дозволяє визначити місце і роль кожної етнічної групи в етнонаціональних та соціально-демографічних процесах, що відбувалися в суспільстві.

Сучасний етнічний склад населення України став результатом тривалих зрушень в структурі соціуму. Визначальним був період 1950–1980-х рр., коли в СРСР здійснювалися поступальні кроки в напрямі прискорення процесу формування “радянського народу” як феномену, позбавленого етнічних рис і національної самобутності. З історичної точки зору важливо з’ясувати, наскільки вагомим був вплив політичних вирішень радянського уряду в сфері міжнаціональних відносин на становище титульного етносу УРСР та якими засобами могла бути здійснена примусова втрата національної самосвідомості різними етносами республіки. Все це дозволить зваженіше схарактеризувати кількісні та якісні зміни, що відбулися в національному складі населення України вже за часів незалежного державного розвитку.

Отже, метою статті є визначити основні тенденції в динаміці чисельності й особливостях розселення найбільших (за кількістю представників) етносів України в період від 1959 до 2001 рр., а також виявити найважливіші чинники, які формували співвідношення питомої ваги етносів у національній структурі населення.

Об’єктом дослідження є найбільші етнічні групи України. Предметом вивчення – особливості демографічного розвитку етносів, етнічні міграції та асиміляція як чинники впливу на кількість представників та територіальне розміщення етносів на території України в другій половині ХХ ст.

Хронологічно дослідження охоплює історичний період від кінця 1950-х рр. до 2001 р., основні етапи якого пов'язані: по-перше, з етнічними наслідками депортації та репатріації, які виявилися у післявоєнні десятиліття; по-друге, з впливом на чисельність представників і тенденції розселення етносів різних видів міграцій населення та соціально-демографічної політики в СРСР 1960–1980-х років; по-третє, зі змінами в етнічному складі населення незалежної України 1990-х рр., спричиненими комплексом кризових соціально-демографічних явищ і зовнішніх міграційних процесів. Граничні дати предметного аналізу зумовлені роками проведення вітчизняних загальних переписів населення 1959 і 2001 років, підсумкові статистичні дані яких стали основою джерельної бази дослідження.

Територіяльні межі дослідження – вся територія України досліджуваного періоду.

Наукові дослідження в галузі історії з питання про географію розселення етносів та динаміку їх чисельности в Україні характеризуються передусім вивченням різних етапів формування етнічної структури населення. Основні питання, яким найбільше приділялося дослідницької уваги – це давня історія заселення території України різними етносами, а також урядова національна політика та геополітичні катаклізми ХХ ст. як фактори формування національного складу населення. Фактично вивчалися чинники, що впливали на обсяги та напрямки етнічної міграції. У той же час майже не зверталася увага на наслідки природного та механічного руху населення для етнонаціональної структури суспільства.

У під радянську епоху основний дослідницький акцент робили не на етнічних аспектах зайнятості, оскільки сам національний поділ планувалося нівелювати під ідеологічною уніфікацією з назвою “радянський народ” (цій спільноті надавався позаетнічний зміст). Винятком із загальної тенденції слід назвати праці видатного вітчизняного етнолога В. Наулка. Серед інших засадничих питань етнології дослідник вивчав етноміграційні процеси в УРСР 1920–1960-х рр. Творчий доробок науковця того періоду репрезентують кілька монографій¹ та низка статей у наукових журналах. Вчений досі продовжує всебічно вивчати етнодемографічні та етносоціальні проблеми.

Роки незалежного державного існування відзначені позитивними зрушеннями у сфері комплексного аналізу етнодемографічних та етноміграційних процесів. Загалом сучасна історична наука визнає необхідність ґрунтовного комплексного аналізу причин, сутности та наслідків етнічних міграцій, що відбувалися і за часів існування УРСР, і за період незалежності України. Зокрема, обґрунтованою є думка О. Рафальського² щодо потреби системного дослідження міграційних та етнічних процесів у контексті національної політики радянської влади.

Цікавий дослідницький матеріал, який засвідчує перегляд і доповнення концептуальних поглядів істориків, демографів, соціологів щодо визначених питань містять монографії О. Малиновської, дисертації І. Суботіної та наукові статті В. Котигоренка, О. Чиркова, О. Хомри³. В цих працях автори спробували

відтворити цілісну картину формування міграційної політики, починаючи ще з радянських часів, і ситуативно охарактеризувати причини відповідних змін у національній структурі населення сучасної України. Найбільшу увагу дослідники приділяють аналізу етнодемографічних наслідків урбанізації, акцентуючи увагу на складних соціально-економічних процесах, пов'язаних з міграціями. Інформацію щодо змін у чисельності етносів, мовних та соціальних наслідках етнічних міграцій в УРСР 1950–1980-х років можна віднайти в дисертаціях В. Барана, Т. Пронь та В. Скляра⁴.

Отже, наукові праці, в яких би комплексно аналізувалися особливості розселення, динаміка чисельности та її чинники щодо етносів України підрадянських 1950–1980-х та 1990-х рр. як періоду становлення державної незалежності у вітчизняній історіографії поки що відсутні.

Цю проблему необхідно досліджувати, враховуючи специфіку окремих етапів соціально-політичного розвитку країни. Друга світова війна завдала надзвичайно великих демографічних втрат, які позначилися на статевовіковій структурі всіх етносів як СРСР в цілому, так і УРСР, зокрема. Після завершення війни відбувся демографічний компенсаційний період, який характеризувався підвищеними показниками дітонародження. В масштабах республіки найбільш відчутно кількість населення збільшилася через зростання показників народжуваності у представників найчисленнішого етносу – українців.

Водночас післявоєнні роки поставили на порядок денний питання, пов'язані з оптацією, репатріацією та рееміграцією представників різних етнічних груп: з одного боку – це долучення до складу УРСР етнічних українських територій, які належали іншим державам, з іншого – повернення на Батьківщину військовополонених тощо. В післявоєнний період Україна приймала великі імміграційні потоки, які в основному формувалися в 1945–1949 рр. – процесом репатріації, а починаючи від 1950-х рр. – переселенням з інших республік СРСР. У післявоєнну п'ятирічку до УРСР тільки з Польщі прибуло понад 400 тис. етнічних українців, які оселилися на території Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Миколаївської та інших областей. Репатріація вплинула на збільшення в цих областях частки представників корінної нації, в той час як в інших регіонах республіки відбувся зворотній процес. Так, у Крим на місце депортованих кримських татар, греків, вірмен та інших малих народів масово переселяли росіян (їх чисельно стало більше, ніж було представників виселених етнічних груп) і білорусів.

Незважаючи на тривалість періоду репатріаційних процесів, з часом вони втрачали значення фактору, який формував етнічну структуру населення. Наступні радянські десятиліття характеризувалися пріоритетним впливом на міграційний рух соціально-економічної політики в СРСР. Періоду 1950–1980-х рр. були притаманні спроби державного регулювання демографічних процесів і міграційного руху. Саме тоді остаточно сформувалася національна політика в СРСР, спрямована на реалізацію плану створення позаетнічного “радянського

народу”. Проведено цілеспрямовані заходи, метою яких, серед іншого, мала стати ліквідація національної самобутності народів СРСР. Стимуляція асиміляційних процесів, в яких провідну роль відводили етнічним росіянам, як найчисленішій етнічній групі СРСР, відбувалася, зокрема, за рахунок механічного перемішування народів. Наприклад, рекрутуючи етнічних українців як робочу силу до Казахстану чи в Російську Федерацію, стимульовано масовий приплив росіян, білорусів, поволзьких татар у промислові регіони УРСР тощо.

Перше десятиліття незалежного державного будівництва в Україні, від 1991 до 2001 рр., характерне формуванням комплексної суспільної кризи, яка, зокрема, позначилася на швидкому зменшенні показників народжуваності й зростанні показників смертності, що призвело до депопуляції. Постраждалими виявилися майже всі етноси, які зараз населяють країну. Найбільш контрастним винятком можна вважати лише кримських татар, репатріація яких у 1990-ті рр. набула надзвичайної інтенсивності, а народжуваність серед представників етносу, прибулих на територію історичної батьківщини – Криму, невдовзі поступалася лише відповідному показникові серед циган. Зрештою, за роки незалежності це чи не єдиний приклад, коли міграційні процеси сприяли сплеску народжуваності.

Протилежну тенденцію показали етнічні українці, які становили абсолютну більшість населення країни. Кризові прояви, які були властиві представникам титульного етносу особливо у другій половині 1990-х рр., вкрай негативно позначилися на перспективах демографічного розвитку України в цілому. Не сприяла оптимізації і масова трудова еміграція українців, яка об’єктивно змінювала репродуктивні настанови мігрантів, навіть якщо мова йшла про зворотню міграцію.

Інші етноси також зазнали численних втрат, передусім внаслідок еміграційних процесів. Насамперед це можна сказати про росіян, які масово виїздили до Російської Федерації та євреїв, міграція яких за кордон набула надзвичайної інтенсивності. Своїми міграційними особливостями відрізнялися й представники решти етносів: з одного боку відбулася численна еміграція представників європейських етносів (німців, поляків та інших), з другого – масово іммігрували до України представники інших регіонів світу (з 1980-х рр. – азербайджанці, вірмени, грузини, від 1990-х рр. – вихідці з різних країн Азії, Африки).

Ці процеси змінювали етнічну карту України, однак незмінним залишалася абсолютна і відносна чисельна перевага етнічних українців в усіх її адміністративних областях, за винятком Криму. Як свідчать підсумкові дані загальних переписів населення від 1959 до 2001 рр. українці залишалися чисельно домінуючим етносом України. Принагідно варто зауважити, що підсумкові публікації Всесоюзних переписів 1959 та 1970 рр. містять дані з наявного населення УРСР та її адміністративних областей, в той час як у підсумкових виданнях пізніших радянських переписів і Першого всеукраїнського наведена інформація щодо постійного населення, яке зазвичай є чисельно меншим. Нівелювання погрішності від оперування різними статистичними даними

дозволить виявити загальні тенденції змін чисельності та особливостей розселення етносів України.

Сучасна Україна є державою поліетнічною, населення якої складають представники понад 130 етносів. Така багатонаціональність є наслідком довготривалого історичного процесу, протягом якого етнічні спільноти набували сучасних етнокультурних рис. Оскільки цей процес триватиме і надалі, важливо визначити соціально-демографічні перспективи розвитку титульного етносу і найчисленніших національних меншин (особливо тих, які населяють Україну вже не одне століття). Першою є потреба вивчити динаміку чисельності етносів та особливості їх територіяльного розміщення. Ці характеристики формуються цілою групою чинників, серед яких визначальними можна вважати політичні події та соціально-економічні процеси.

За підсумковими даними Всесоюзних переписів населення 1959–1989 рр. та Всеукраїнського перепису 2001 р. загальна чисельність представників титульного етносу в Україні постійно зростала. В цілому за вказаний період відбулися такі зміни: за радянський період 1959–1989 рр. кількість етнічних українців збільшилася від 32158493 осіб (наявне населення) до 37419053 осіб (постійне населення) і, зрештою, за перше десятиріччя незалежності України, у 2001 р. – до 37541693 осіб⁵.

Однак, інтенсивність чисельних змін протягом досліджуваних десятиліть була неоднакова. Якщо у відношенні до показника 1959 р. чисельність українців у 2001 р. становила 116,7%, то у порівнянні з 1989 р. – лише 102,9%. Іншими словами, при постійному зростанні абсолютної кількості представників титульного етносу, цей процес поступово уповільнювався. Найбільше чисельне зростання відбулося від 1959 до 1970 рр., коли українців стало більше на 3125364 особи. Надалі відбувся спад темпів зростання: від 1970 до 1979 рр. чисельність українців збільшилася на 1205094 особи (аж у 2,6 рази меншу інтенсивність зростання, ніж у попередній період), від 1979 до 1989 рр. – на 930102 особи (спад уже у 3,4 рази від максимального показника 1960-х рр.) і, зрештою, від 1989 до 2001 рр. – українців стало більше лише на 122640 осіб (відповідне порівняння дає спад інтенсивності у 25,5 разів (!)).

Зрозуміло, що ситуація, яка виглядає катастрофічною для українців, має стосунок і до представників усіх найчисленніших етносів України. Йдеться передусім про соціально-демографічні процеси, які протягом другої половини ХХ ст. значно підірвали потенціал природного відтворення спочатку населення УРСР, а пізніше – незалежної України. При цьому саме етнічні українці протягом всього досліджуваного періоду, абсолютно чисельно переважаючи майже на всій території України, ще й уособлювали основу демографічного потенціалу країни і визначали загальні обсяги природного приросту населення.

Крім уже згаданих демографічних, на зміни кількості етнічних українців впливали міграційні та асимілятивні процеси. Однак дія кожного зі згаданих факторів ситуаційно могла мати різну векторну спрямованість. Поява

демографічних кризових явищ була напряму пов'язана зі зменшенням народжуваності й зростанням смертності населення. Міграції призводили до зменшення чисельності мешканців як внаслідок їх виїзду за межі України, так і у зв'язку зі зміною дітородних настанов або на відкладання народження дітей, або на малодітність сімей. Асиміляція деформувала національну свідомість частини населення і спричиняла зміни її етнічної самоідентифікації. Цей процес хоча й не змінював загальної чисельності жителів України, але впливав на співвідношення кількості представників різних етносів.

Якщо особливості природного відтворення за радянських часів додавали чисельності етнічним українцям за рахунок переважання показників народжуваності над показниками смертності, то за період незалежного державного існування природний приріст перетворився на депопуляцію. В той же час етноміграційні процеси в УРСР спричиняли зменшення загальної кількості українців. Принагідно зазначити: у перші роки незалежності спостерігався міграційний приплив українців до України, тому, що представники українського етносу поверталися на Батьківщину (насамперед, з інших республік колишнього СРСР). Втім, уже від 1994 р. сальдо міграцій в Україні стало від'ємним внаслідок не лише масового виїзду за межі країни представників інших етнічних груп, але й еміграції власне самих українців. Це ще більше поглибило депопуляційні процеси.

Свої демографічні наслідки для українців мала й асиміляція. В УРСР здебільшого відбувалося зросійщення українців, що призводило до штучного зменшення їх чисельності. В незалежній Україні навпаки почала відбуватися українізація представників національних меншин, яка хоча й змінила відносне кількісне співвідношення представників етносів на користь українців, однак за умов загальної депопуляції була неспроможною принципово збільшити їх чисельність.

Як вже зазначалося, особливістю розселення українців на території України є їх абсолютне чисельне переважання в усіх адміністративних областях, за винятком АР Крим. Видатний український етнолог В. Наулко та А. Поріцький склали етнічні карти українського народу в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст., СРСР на момент проведення перепису 1989 р. та світу в цілому періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр.⁶ Відповідно до картографічного матеріалу чітко видно, що етнічний ареал компактного розселення українців є помітно ширшим за сучасні державні кордони.

Вивчення динаміки абсолютної та відносної чисельності представників титульного етносу потребує більшої деталізації. Варто зазначити, що протягом досліджуваного періоду найвищою була питома вага етнічних українців у більшості західних областей України: Івано-Франківській (де від 1959 до 2001 рр. вона коливалася в межах 94,8 – 97,5%); Волинській (94,6 – 96,9%); Рівненській (93,2 – 95,9%); Тернопільській (95,2 – 97,8%)⁷.

Існування в окремих областях контактних етнічних зон зумовило наявність багатонаціонального складу їх населення. Довготривалий процес акумуляції різних етнічних груп на одній території спричинив незначне зменшення показників питомої ваги українців, навіть в деяких західних областях України, таких, як Закарпатська (де відповідний показник перебував у межах 74,6 – 80,5%) та Львівська (86,3 – 94,8%). Водночас з українцями та росіянами на Закарпатті порівняно високими показниками відносної чисельности характеризувалися угорці та румуни, а в Львівській області – правда, меншою мірою, поляки. Це знижувало питому вагу українців, які, між тим, зберігали за собою абсолютну чисельну перевагу.

Адміністративні кордони областей і республік не співпадали з ареалами історичного розселення етносів. Це було причиною і більш помітного зменшення частки етнічних українців. Так, у складі мешканців Чернівецької області відносна чисельність представників титульного етносу була найменшою серед західноукраїнських областей (але, звісно, і тут в 1959–2001 рр. вони становили абсолютну більшість: 66,9 – 75%), що пов'язано з наявністю у її межах етнічних земель молдаван, за загальною кількістю яких в Україні Чернівецька область поступалася лише Одеській.

Однак, в цілому саме Західний регіон завжди відрізнявся найвищими показниками відносної чисельности представників титульного етносу, що формувалися багатодітністю українських сімей та високим рівнем національної самосвідомості, яка стримувала поширення асиміляційних процесів. В останньому переконає динаміка відносної чисельности етнічних українців від 1959 до 2001 рр.: підсумкові дані вітчизняних переписів свідчать, що навіть за радянських часів – від 1959 до 1989 рр. частка українців у західноукраїнських областях або поступово зростала (Закарпатська, Львівська, Тернопільська та Чернівецька області), або залишалася майже незмінною – показники змінювалися не більше, ніж на один відсоток (Івано-Франківська, Волинська і Рівненська області).

За період від 1989 до 2001 рр. в усіх західних областях України питома вага українців помітно зросла. Фактично збільшення частки представників українського етносу в різних західних областях відбулося в таких межах – від мінімального 1% в Тернопільській області до 4,2–4,4% у Чернівецькій та Львівській областях. Подібний процес став можливий внаслідок таких факторів: еміграції представників інших національних груп (передусім – росіян), змін у самосвідомості мешканців регіону та України з поширенням тенденції ототожнення себе з українським етносом (зокрема, серед людей, які були народжені різними за національністю батьками). Важливим чинником, який сприяв зростанню відносної чисельности етнічних українців стало збереження в західноукраїнських областях порівняно високих показників народжуваності, насамперед серед українців за походженням.

Наближалася до максимального значення (тобто була вищою за 90%) відносна чисельність етнічних українців і серед мешканців більшості північних і центральних областей. Однак в більшості з них, на відміну від західних областей України, за радянських часів відбулося відчутне зменшення питомої ваги етнічних українців. Найінтенсивніше цей процес проходив у Полтавській області, в якій частка українців від 1959 до 1989 рр. зменшилася на 5,5% (від 93,4 до 87,9%). Значними темпами скорочувалася відносна чисельність українців також в Київській – на 3,8% (від 93,2 до 91,5%), Черкаській – на 3,5% (від 94 до 90,5%) та Чернігівській – на 3% (від 94,5 до 91,5%) областях. Втім, навіть в цих областях, українське населення яких зазнало більшої асиміляції, ніж західноукраїнське, питома вага представників титульного етносу протягом 1990-х рр. також зростає. Найменшим стало збільшення частки етнічних українців в Чернігівській області – від 1989 до 2001 р. їх стало більше на 2% (з 91,5 до 93,5%) та Черкаській – на 2,6% (від 90,5 до 93,1%). Швидше зростає відповідний показник у Київській – на 3,1% (від 89,4 до 92,5%), Вінницькій – на 3,4% (від 91,5 до 94,9%), Полтавській – на 3,5% (від 87,9 до 91,4%) та Хмельницькій областях – також на 3,5% (від 90,4 до 93,9%).

Трохи меншою була відносна чисельність українців у центральних областях: Кіровоградській (де в 1959 та 1989 рр. їх частка становила 88,7 і 85,3%) та Житомирській (відповідно 84,5 і 84,9%), північно-східних: Сумській (87,9 і 85,5%), а також південних – Херсонській (81,1 і 75,8%) та Миколаївській (81,2 і 75,6) областях. Наведені статистичні дані свідчать, що цій групі областей, за винятком Житомирської (де показник навіть зріс на 0,4%), було властиве зменшення питомої ваги українців. При цьому, якщо в Сумській і Кіровоградській областях зменшення становило відповідно 2,4 та 3,4%, то в південних Херсонській та Миколаївській областях – 5,3 та 5,6%. Причинами інтенсивнішої деукраїнізації півдня республіки стала насамперед імміграція багатонаціональної робочої сили (аналогічною тенденцією відрізнялися й інші області півдня та сходу УРСР). Тільки за роки незалежності всі вказані області зазнали зростання показників відносної чисельності етнічних українців і цей процес був доволі жвавий – в Сумській області від 1989 до 2001 р. приріст частки українців становив 3,3%, в Кіровоградській – 4,8%, в Житомирській – 5,4%, в Херсонській – 6,2% і Миколаївській – 6,3%.

В індустріальних областях південної та східної України у процесі формування національного складу населення найпотужнішим був вплив саме соціально-економічних чинників. Високий рівень розвитку промисловости, як відомо, стимулював масовий приплив трудящих різних національностей. Найінтенсивніше процес відбувався за радянських часів – від 1959 до 1989 рр. зменшення становило: у промислових південних областях – Дніпропетровській – від 77,7 до 71,6%; 79,3, Запорізькій – від 68,3 до 63,1%; 70,8, в індустріальних східних областях – Донецькій – від 55,6 до 50,7%; 56,9, Луганській – від 57,8 до 51,9; 58 та промисловій Харківській області – від 68,8 до 62,8%; 70,7. В перше десятиліття

державної незалежності України показники стрімко зросли і в 2001 р. навіть перевищили показники 1959 р. – частка етнічних українців тепер становила: у Дніпропетровській області – 79,3%, Запорізькій – 70,8%, Донецькій – 56,9%, Луганській – 58% і Харківській – 70,7%. Головну роль в цьому відіграли масова еміграція росіян до Російської Федерації та зміни в пріоритетах етнічної самоідентифікації населення всіх областей України.

Цікавою була динаміка відносної чисельності етнічних українців в поліетнічних Одеській області та Криму. На Одещині від 1959 до 1989 р. частка українців зменшувалася дуже повільно – від 55,5 до 54,6%, але протягом 1990-х рр. швидко збільшилася до 62,9%. В той же час у Криму за радянських часів питома вага українців не припиняла чисельно зростати: від 22,3% у 1959 р. до 26,7% у 1989 р. Причиною цьому стали оргнабори робочої сили для меліорації та сільськогосподарського освоєння степових районів півострова, яка рекрутувалася передусім з етнічних українців західних, центральних і північних областей УРСР протягом 1960–1980-х рр.⁸ Подальше зменшення частки українців у Криму до 24,3% у 2001 р. було спричинене передусім масовим поверненням кримських татар на територію півострова.

Крім українців в Україні у 2001 р. жило 10,7 мільйона (22,2% від загальної кількості мешканців країни) представників національностей та народностей інших державних формувань. Найбільшою за чисельністю серед цієї групи та другою в країні, після українців, є росіяни. Від 1959 до 1989 рр. їх питома вага в УРСР збільшилася від 16,9% до 22,1% (відповідно з 7090,8 тис. осіб до 11355,6 тис. осіб). При цьому лише за рахунок міграцій та асиміляції росіян в Україні стало більше на 2230,3 тис. осіб⁹ У 1990-х рр. імміграція змінилася еміграцією, а функції асимілювального етносу перейшли до українців. Це призвело до зменшення абсолютної та відносної чисельності росіян за період від 1989 до 2001 р. – до 8334,1 тис. осіб (17,3% від усіх мешканців України). Згідно з даними перепису 2001 р. в Україні їх кількість становила 8334,1 тис. осіб і була на 3 мільйони (26,6%) меншою, ніж у 1989 р. (питома вага росіян знизилася відповідно від 22,1% до 17,3%).

Найвідчутніший вплив трудової міграції росіян на формування етнічної структури населення спостерігався в Луганській та Донецькій областях. Максимальними показниками частки росіян обидві області характеризувалися в 1989 р. – відповідно 44,8 та 43,6%. Від кінця 1950-х до кінця 1980-х рр. абсолютна і відносна чисельність росіян зростала в усіх областях Східного регіону, все менше поступаючись чисельності українців. Аналогічні процеси відбувалися в Харківській, Одеській, Херсонській і Миколаївській областях.

Унаслідок еміграції росіян за межі України в 1991–2001 рр. їх чисельність зменшилася в усіх адміністративних областях. Наймасовішою стала еміграція у східних і південних регіонах, в яких у 1989 р. мешкало понад 8 млн. з 11,4 млн. росіян республіки, а вже у 2001 р. представників російського етносу стало менше сумарно по двох вказаних регіонах на 2 млн. осіб.

Інтенсивно зменшувалася абсолютна і відносна чисельність євреїв, які протягом 1950–1980-х рр. були третіми в УРСР за кількістю представників, але вже у 2001 р. посідали лише десяте місце в Україні. Зменшення загальної чисельності євреїв відбувалося від перепису до перепису: від 840,3 тис. у 1959 р. до 486,3 тис. у 1989 р. При цьому, якщо в 1960–1970-х рр. кількість євреїв здебільшого коригувалася змінами в етнічній самоідентифікації, то з 1980-х рр. визначальним чинником стала еміграція єврейського населення УРСР. Уже в 1989 р. загальна кількість євреїв становила лише 57,9% від її максимального показника у 1959 р. Найсильніше міграційний фактор почав впливати на чисельність євреїв у 1990-х рр., коли виїзд на постійне місце проживання до країн, що не входили до колишнього СРСР, став масовим явищем. Унаслідок вказаних суспільних процесів у 2001р. в Україні залишилося лише 103,6 тис. євреїв. В регіональному аспекті основними місцями акумуляції представників етносу були великі і середні міські населені пункти, в яких у 1989 р. мешкало 99,2% всіх євреїв України, а в 2001 р. – 98,5%.

У 2001 р. на третє місце за чисельністю представників в Україні, яке раніше займали євреї, вийшли білоруси (275,8 тис. осіб), на четвертому залишилися молдовани (258,6 тис. осіб). Однак, якщо за радянських часів відбувалося постійне збільшення їх чисельності: білорусів – від 290,9 тис. осіб у 1959 р. до 440,1 тис. осіб у 1989 р., а молдован – відповідно від 241,7 до 324,5 тис. осіб, то за міжпереписний період 1989–2001 рр. кількість білорусів скоротилася більше ніж на третину, а молдован – на одну п'яту. Питома вага їх серед всіх жителів України також знизилася і становила відповідно 0,6% та 0,5%.

Більшість білорусів жила в східних областях України – 178,4 тис. осіб (максимальний показник за 1989 р.). В інших регіонах їх кількість тоді ж становила: в південних областях – 98,4 тис. осіб, центральних та північних – 82,1 тис. осіб, західних – 40,7 тис. осіб, північно-східних – 38,9 тис. осіб. Помітне переважання чисельності білорусів у східних областях стало результатом трудових міграцій, які істотніше впливали на географію розселення представників етносу, навіть ніж наявність контактних етнічних зон в Поліссі.

Молдовани заселяли територію України локальніше. За даними перепису 1989 р. (коли їх загальна чисельність була максимальною) майже 71% з них були мешканцями Одеської області – 144,5 тис. осіб та Чернівецької – 84,5 тис. осіб (максимальним був показник 1979 р. – 85 тис. осіб).

Винятковою локальністю розселення характеризуються кримські татари, що простежується вже з їх самоназви. Від 2001 р. етнос посів п'яте місце в Україні за чисельністю. Загальна їх кількість від 1989 р. зросла у 5,3 рази і налічувала 248,2 тис. осіб (у 1989 р. – тільки 46,8 тис. осіб); питома вага представників цієї національності серед населення країни зросла від 0,1 до 0,5%. Таке інтенсивне збільшення популяції кримських татар стало наслідком їх повернення до України з місць депортації, яке розпочалося ще в середині 1980-х рр. і стало особливо масовим наприкінці 1990-х рр.

Компактно заселяли територію України і болгар, чисельність яких передусім внаслідок асиміляції постійно зменшувалася і становила: у 1979 р. – 238,2 тис. осіб, у 1989 р. – 233,8 тис. і, зрештою, у 2001 р. – 204,5 тис. Регіонами компактного розселення болгар є Одещина, де в 1979 р. їх кількість сягала 170 тис. осіб, а також Запорізька область, в якій того ж року їх нараховувалося 37,1 тис.

Наступними за чисельністю представників – 156,6 тис. осіб в 2001 р. – були угорці, найбільшою чисельність яких була у 1979 р. – 164,4 тис. Загальна чисельність угорців почала зменшуватися вже у 1980-х рр. Пов'язане це з початком еміграційних зрушень на регіональному рівні, в даному випадку – в Закарпатті, де в різні переписні роки мешкало від 95,5% (1989 р.) до 98% (1959 р.) від сумарної кількості українських угорців.

Чисельність поляків в Україні також постійно зменшувалася: від 363,3 тис. осіб у 1959 р. до 219,2 тис. у 1989 р. та 144,1 тис. у 2001 р. Насамперед на це впливала асиміляція, оскільки кількість міжетнічних шлюбів у представників етносу була найбільшою. Питома вага жінок серед поляків переважала відносно чисельність чоловіків за вказаний період на 8–10%, що, безумовно сприяло укладанню міжнародних шлюбів і стимулювало асиміляцію в наступних поколіннях. У 1990-і рр. до зазначених причин додалися еміграційні зрушення, пов'язані з поверненням поляків до Польщі. Внаслідок дії всього комплексу чинників від 1959 до 2001 р. в основних областях розселення чисельність представників етносу зменшилася у 2–3 рази: на Житомирщині – з 103 тис. до 49 тис. осіб, на Хмельниччині – з 70,1 тис. до 23 тис., на Львівщині – з 59,1 тис. до 18,9 тис.

Щодо румун, то до початку 1990-х рр. показники народжуваності в цій національній групі майже невпинно зростали, що дозволило представникам етносу збільшити свою чисельність у 2001 р. до 151 тис. осіб. Однак, необхідно враховувати, що існують певні умовності щодо самовизначення себе румунами частини молдавського населення Чернівецької області.

Чисельність представників грецької діаспори, яка в 1970 р. нараховувала в УРСР 106,9 тис. осіб, пізніше поступово зменшувалася і у 2001 р. вже не перевищувала 91,5 тис. Сучасні греки компактно заселяють передусім південні райони Донецької області, де їх чисельність у 1970 р. становила 94 тис., а в 2001 р. – зменшилася до 78 тис. Причиною, мабуть, стали особливості демографічних процесів серед міського населення (представники етносу майже на 3/4 своєї чисельності були городянами).

За період від 1989 до 2001 р. відбулося зменшення чисельності поволзьких татар (з 83,9 до 73,3 тис. осіб) та німців (з 37,9 до 33,3 тис. осіб), що було викликано їх еміграцією відповідно до Російської Федерації та Німеччини. Натомість спостерігалось зростання кількості вірмен (від 54,2 до 99,9 тис. осіб), азербайджанців (від 37 до 45,2 тис.) та грузинів (від 23,5 до 34,2 тис.), що стало продовженням процесу, започаткованого ще в середині 1980-х рр. Абсолютна більшість представників цих етносів (від 80 до 90%) були мешканцями міст України і розселялися передусім в областях Східного та Північно-Східного регіонів, а також в Одеській області та АР Крим.

У порівнянні з 1989 р. фактично незмінною залишилася чисельність циган, яких у 2001 р. нараховувалося 47,6 тис. осіб та гагаузів – 31,9 тис. Якщо цигани, незважаючи на більшу їх численність на півдні і заході, були розселені по всій території України (майже 70% з них – міські мешканці), то гагаузи залишалися, насамперед, жителями Одеської області (27,6 тис. осіб, 70% яких – сільські жителі). Решта етносів навряд чи може відігравати помітну роль в етнодемографічних процесах не тільки в масштабах країни в цілому, але й на рівні окремих її регіонів.

Отже, докладний аналіз динаміки чисельності та особливостей розселення найбільших етносів України, здійснений на основі підсумкових даних загальних переписів населення, дозволяє сформулювати декілька важливих висновків. Територія країни століттями була рідним домом для представників багатьох етнічних груп, про що свідчить сучасна етнічна строкатість її населення. Однак титульний етнос – українці – протягом досліджуваного періоду були і залишаються абсолютно чисельно переважальною етнічною групою на всій території країни, за винятком Криму.

Перше десятиліття незалежного державного розвитку України стало періодом не лише абсолютного та відносного чисельного зростання представників титульного етносу, але й зміни етнонаціональних пріоритетів у суспільстві. Якщо від 1959 до 1989 р. провідну роль в асиміляційних процесах в УРСР відігравали етнічні росіяни, як найбільша етнічна група в СРСР та другий за чисельністю етнос республіки, то в 1990-х рр. ситуація кардинально змінилася – представники інших етносів, якщо і змінювали етнічну самосвідомість, то зараховували себе передусім до етнічних українців. Зазначені процеси сприяли формуванню української етнічної нації. Наступним важливим кроком повинна стати поява нації політичної – процес, який обов'язково має відбутися в Україні за сучасних важких умов для незалежного державного розвитку, оскільки саме від цього залежить етнополітичне майбутнє країни.

SPECIAL FEATURES OF POPULATION RESIDENCY AND THE NUMEROSITY OF THE BIGGEST UKRAINIAN ETHNIC GROUPS (1959–2001)

Oleg VORONKO

Taras. H. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University,
Department of History of East Central Europe

The article covers the geography features of settlement and dynamics of the largest ethnic groups in Ukraine from 1959 to 2001. The main historical source of research is statistics of general census of 1959-2001. Ethnic Ukrainian people during the investigated period amounted absolute majority in all regions of Ukraine except Crimea. Despite the complication of the demographic situation and unfavorable migration absolute and relative numerical predominance of representatives of the titular ethnic group was estimated.

Key words: ethnic groups, the general census of population, demography situation, migration, population dynamics.

¹ *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР. Статистично-картографічне дослідження / В. І. Наулко – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.; *Наулко В. І.* Географічне розміщення народів в УРСР / В. І. Наулко – К.: Наукова думка, 1966. – 171 с.; *Наулко В. І.* Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк / В. І. Наулко – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

² *Рафальський О. О.* Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис / О. О. Рафальський – К.: Полісся, 2000. – 447 с.

³ *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко // *Людина і політика*. – 2003. – № 2. – С. 12–24; *Малиновська О. А.* Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О. А. Малиновська – К.: НІСД, 1997. – 69 с.; *Субботіна І. В.* Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.) : дис... канд. наук: 07.00.01 / Інга Володимирівна Субботіна. – Чернігів, 2008. – 242 с.; *Хомра О.* Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР / Олександр Хомра // *Вісник АН України*. – 1992. – № 2. – С. 33–37; *Чирков О.* Внешняя миграция – главная причина наличия этнически неукраинского населения в современной Украине / Олег Чирков // *Зеркало недели*. – 2002. – 26 января.

⁴ *Баран В. К.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / В. К. Баран. – Львів, 1997. – 45 с.; *Пронь Т. М.* Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / Т.М. Пронь. – Донецьк, 2005. – 20 с.; *Скляр В. М.* Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Володимир Миколайович Скляр. – К., 2001. – 181 с.

⁵ Наступні статистичні дані розраховував автор за: Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / за ред. О. Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С. 14–15; Національний склад населення України. – Ч. 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1991. – С. 4–8; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня №7 / 56 / ЦСУ УРСР. - К.: Статвидав, 1961. – С.131–137; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – Часть 1. – К.: ЦСУ УССР, 1982 – С. 4–8.

⁶ *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – С. 10, 22, 26

⁷ Ці та наступні статистичні дані розраховував автор за: Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О. Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с. – С. 126–152; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей по областям Украинской ССР (по данным переписи населения 1979 года). - Часть 2. – К.: Государственный комитет СССР по статистике, 1982. – С. 4–17.

⁸ Див. додатково про це: *Воронко О. Г.* Вплив оргнаборів робочої сили на етнотемографічні процеси в регіонах УРСР у 1950–80-х рр. // *Література та культура Полісся*. – Вип. 58: Проблеми філології, історії та культури XX століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2010. – С. 239–251.

⁹ *Хомра О. У.* Міграція на Україні. Етнотемографічний аспект // *Вісник НАН України*. – 1992. – № 2. – С. 35.